

**Багато галасу з нічого, або чергова спроба дезавування ювілею
Софії Київської**

Стаття публікується в контексті дискусії щодо можливості відзначення в 2011 р. 1000-річчя заснування Софії Київської. Авторами розглядається проблема автентичності та змісту підкупольного ктиторського напису митрополита Петра Могили в Софії. Автентичність напису підтверджується результатами натурних досліджень архітектури і стінопису собору а також негативами і світлинами 1930-х рр., що зафіксували напис in situ. Доводиться, що в цьому написі, зробленому в 1634 р., датою заснування собору називався 1011 р., тобто час княжіння Володимира. Така сама дата встановлюється за даними найдавніших датованих графіті собору. Наявність в напису дати 1011 р. підтверджується численними джерелами кінця XVI – XVIII ст., що відобразили тривалу київську традицію, яка відносила виникнення собору до часів Володимира.

Article published in the context of discussions on the celebration in 2011, The Millennium of St. Sophia Cathedral. The authors considered the problem of authenticity and contents of the inscription of Metropolitan Petro Mohyla's donation inscription in the main cupola of St. Sofia. The authenticity of the inscription is confirmed by the results of field studies of architecture and murals of the cathedral as well as negatives and photographs 1930-ies, which recorded the inscription in situ. It is proved that in this inscription made in 1634, 1011 (the reign of prince Volodymyr) was the official date of establishment of the cathedral. The

* Нікітенко Надія Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Національного заповідника «Софія Київська».

e-mail: nadinik@ukr.net

Корнієнко Вячеслав Васильович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська»

e-mail: aqwila@ukr.net

Рясная Тамара Миколаївна – завідувач сектору науково-методичної роботи Національного заповідника «Софія Київська».

e-mail: t.ryasnaya@gmail.com

availability of the date 1011 in the inscription is confirmed by numerous sources of the end XVI – XVIII centuries, that reflected a long Kyivan tradition of the Kiev, which attribute the construction of the Cathedral to St. Volodymyr. It is also important that the same date (1011) of the establishment of Sophia is set according to the ancient cathedral graffiti.

*Напис Петра Могили з датою 1011 р.
Довоєнне фото.*

Дата 1011 р. в написі Петра Могили

Щойно в Українському історичному журналі (2010 р. № 5) опубліковано статті О. Толочка та Є. Архипової¹, що мають на меті спростувати запропоноване Н. Нікітенко датування Софії Київської 1011 – 1018 рр., прийняте Національним заповідником «Софія Київська» в якості його наукової концепції. Особливу увагу наші опоненти спрямували на нижню дату – 1011 рік, оскільки саме вона лягла в основу резолюції 35-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО щодо відзначення у 2011 році 1000-річчя заснування Софійського собору та Указу Президента України В. Януковича від 11 червня 2010 р. «Про відзначення 1000-річчя заснування Софійського собору». Хоча на міжнародному та державному рівнях концепцію

заповідника визнано переконливою, супротивників святкування ювілею це не влаштує, і вони не полишають спроб дезавуувати його. Ними розгорнуто безпрецедентну кампанію з дискредитації рішення ЮНЕСКО і Указу Президента з привселюдними звинуваченнями нас в тому, що ми, а вслід за нами «некомпетентні чиновники», мовляв, «обдурили Президента», умисно підсунувши йому «фальшивку». Отримати більш повне уявлення про все це можна, зайшовши на сайт <http://millennium.nikitenko.kiev.ua>.

У рамках згаданої кампанії сприймаються і опубліковані в УІЖ статті О. Толочка та Є. Архипової, які обрали вістрям своєї критики джерельну достовірність напису Петра Могили в Софії Київській (О. Толочко) та запропоновану Н. Нікітенко реконструкцію княжого портрета в соборі (Є. Архипова). В наших публікаціях-відповідях в УІЖ маємо на меті показати, наскільки справедливою є їхня критика і водночас познайомити наукову спільноту зі змістом, тональністю та рівнем дискусії, яка проливає яскраве світло на сучасний стан справ у царині вивчення історії та культури Київської Русі.

Нагадаємо, що Софійський собор зберігає свою давню архітектуру і найповніший у світі ансамбль автентичних мозаїк (260 кв. м.) і фресок (3000 кв.м) XI ст. – шедеврів східно-християнського мистецтва. Це пам'ятка світового значення, яка 1990 р. занесена ЮНЕСКО до Списку всесвітньої спадщини. Хоча наука про Св. Софію незабаром відзначить свій 200-річний ювілей, досі ще точиться гостра дискусія щодо датування собору. Хоча будівничим Св. Софії літописці називають Ярослава Мудрого, проте вказують дві дати її заснування: Новгородський перший літопис (НПЛ) – 1017 рік, Повість временних літ (ПВЛ) – 1037. Ці літописи дійшли до нас не в цілісному авторському тексті, а у доволі пізніх списках, найбільш ранні з яких віддалені від часу створення Софії трьома – чотирма сторіччями. Це складні зводи (компіляції) різножанрових матеріалів, що не лише переписані, але виправлені та доповнені поколіннями літописців, якими за класичним

визначенням видатного дослідника літописів О. Шахматова, «управляли політичні пристрасті і мирські інтереси»².

Вчені, орієнтуючись на літописні записи, традиційно вважають будівничим Софії Ярослава Мудрого і дотримуються одного з двох літописних датувань заснування собору – 1017 чи 1037 року. Проте результати новітніх досліджень Софії Київської дали змогу визначити нове датування знаменитої пам'ятки, а саме 1011 – 1018 рр. Це датування на якихось 6 чи 26 років давніше за літописні, однак воно є істотним, оскільки дозволяє вважати засновником Софії не Ярослава, а його батька – хрестителя Русі Володимира Великого, а значить, дещо по-іншому поглянути на весь початковий період нашої історії та культури, адже засвідчує більшу, ніж вважалося, швидкість та інтенсивність державотворчих процесів у новонаверненій Київській Русі, говорить про найвищий злет її культури не в середині, а вже на початку XI ст.

Отже, звернімося до публікації О. Толочка, який, здійснивши критичний аналіз нашого сприйняття ктиторського напису Петра Могили у Софії Київській, виконаного в 1634 р. з приводу розпочатої митрополитом реставрації собору, намагається показати джерелознавчу неспроможність нашої концепції. Зрозуміло, чому наш опонент загострив свою увагу саме на написі Петра Могили – цей напис, в якому було стисло викладено всю історію собору аж до 1634 р., містив у собі дату його заснування – 1011 р. Даний напис у поновленому наприкінці XVIII ст. вигляді, коли замість 1011 р. поставили літописний 1037, бачив і зафіксував митрополит Євгеній (Болховітінов)³, а услід за ним – С. Крижановський⁴ та М. Закревський⁵. У середині XIX ст. під час реставрації під керівництвом Ф. Солнцева напис було реставровано, дату 1011 р. знову відкрито, і він зберігався у такому вигляді аж до реставрації монументального живопису собору в середині XX ст., що засвідчують негативи і світлини 1930-х років. Під час реставрації, у 1953 р. напис було знято як такий, що «випадав із загального характеру стародавньої декорації»⁶.

По-іншому сприймає зміст напису, історію його появи і реставрації О. Толочко. Вже в назві статті *Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору* О. Толочко задекларував свій головний концепт – це напис не Петра Могили і жодних висновків щодо датування Софії на ньому базувати не можна. Але в анотації до статті він дещо зміщує акцент – напис, як він стверджує, начебто для нас «став головним доказом на користь нетрадиційної дати заснування храму (1011 р.). Автор демонструє, що подібної дати в оригінальному варіанті напису не було»⁷. Отже, опонент починає із заперечення факту існування саме Могилянського напису, потім заперечує факт існування в ньому дати 1011 рік і тут же приписує нам те, що нібито цей напис став для нас головним доказом для визначення часу заснування Софії в 1011 р. Насправді О. Толочко вдається до підміни понять, нав'язуючи нам висновок, якого ми не робили, і таким чином свідомо профанує нашу концепцію.

Почнемо з того, що напис Петра Могили, при всій його джерелознавчій цінності, тим не менш, не став для нас «головним доказом» у побудові нової концепції датування Софії Київської. О. Толочку це добре відомо, оскільки ця концепція неодноразово і широко оприлюднена, починаючи з монографії 1999 р.⁸ і закінчуючи виданням, що стало всебічною розгорнутою відповіддю на критику позиції наших опонентів, у тому числі – О. Толочка⁹. До речі, останнє видання, передане до Інституту історії та Інституту археології ще влітку, ані О. Толочко, ані Є. Архипова чомусь не згадують, хоча в ньому приділено неабияку увагу тим питанням, які порушують у своїх статтях обидва автори. Тож наведемо тут основні положення нашої концепції датування Софійського собору.

1. Тенденційні *літописні записи*, що вийшли з-під пера книжників Ярослава, датують заснування Софії Київської 1017 і 1037 рр. Наукова дискусія щодо них триває вже два століття і давно ввійшла в глухий кут.

Літописні датування різняться між собою двадцятьма роками, бо не фіксують історичного факту, а відбивають намагання приурочити створення

Софії до правління саме цього князя. Ярослав посів київський стіл не за заповітом батька, а в результаті гострої міжусобної боротьби з іншими нащадками Володимира. Для Ярослава важливо було заявити про себе як про легітимного правителя, найбільш гідного спадкоємця Володимира Хрестителя. Тому найважливішим діянням Ярослава представлено будівництво ним Софії – головної святині Русі. Ось чому літописні дати заснування Софії «прив'язані» до головних віх княжіння Ярослава в Києві: його появи тут наприкінці 1016 р. з Новгороду і перетворення в 1036 р. на самодержця Русі після смерті брата Мстислава Чернігівського й ув'язнення другого брата – Судислава Псковського. Отже, суперечливі літописні звістки про час заснування Софії є недостовірними. Натомість *найдавніші не літописні джерела* – «Слово» Іларіона (1022 р.) і хроніка Тітмара Мерзебурзького (1018 р.) – засвідчують виникнення Софії за часів Володимира. Їх свідчення щодо виникнення Софії в другому десятиріччі XI ст. підтверджуються результатами її сучасних натурних досліджень.

2. Софія містить у собі найбільш достовірні автентичні дані щодо часу свого виникнення. Найважливіше значення в цьому відношенні мають *датовані написи-графіти* на її стінах. Виявлені на фресках у різних місцях собору графіти 1018-1021, 1019, 1022, 1028, 1033 (три написи), 1036 та 1039 рр. спростовують 1037 рік як час заснування чи завершення Софії. Перекреслюють вони і 1017 р., адже переконливо свідчать, що вже до 1018-1021 р. собор стояв і був прикрашений розписами. Значить, Софія виникла в другому десятиріччі XI ст. Зіставивши з цим часом дні освячень Софії, можна датувати її закладення (посвячення) неділею 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення-інавгурацію) – неділею 11 травня 1018 р. Саме на ці дати припали недільні (Господні) дні, в які могли освятити Софійський собор (дім Господній). Тобто собор був закладений і майже закінчений князем Володимиром, хрестителем Русі в 1011-1015 рр., а завершений його сином Ярославом у 1018 р.

3. Дні освячення Софії Київської (неділя, 4 листопада і 11 травня) фактично збігаються з днями закладин і освячення Константинополя – Нового Єрусалиму християнського світу: його закладини сталися у неділю 8 листопада 324 р., а у неділю 11 травня 330 р. відбулося освячення міста. Отже, простежується збіг дат, щоправда з київською «поправкою» на недільний день, який у 1011 р. випав на 4 листопада.

Орієнтований на сакральний вірець час створення Софії Київської був підпорядкований *концепції Києва як Нового Єрусалиму*, що підтверджується ключовим посвятним написом над головним вівтарем собору: «Бог серед нього – нехай не хитається, Бог допоможе йому, коли ранок настане» (Пс.45:6). У написі йдеться про впорядкований Богом непохитний Небесний Єрусалим (у даному контексті – Київ та його кафедрал), надійно захищений Божою присутністю від мороку хаосу.

4. У *мозаїках та фресках* Софії простежено широке й послідовне прославлення замовників собору – княжого подружжя хрестителів Русі Володимира й Анни. Найбільш виразно ця тенденція позначилася на світських фресках – княжому груповому портреті у центральній наві й розписі сходових веж, що ведуть на княжі хори. Княжий портрет раніше визначали як зображення родини Ярослава Мудрого. Але дана фреска не може бути портретом родини Ярослава, бо така атрибуція ніяк не узгоджується з датами вищеназваних графіті, адже старші діти князя представлені на фресці дорослими, між тим як старші сини та дочки Ярослава народилися з 1020 по 1032 р. Застарілою є й гіпотеза, що на світських фресках веж зображено візит княгині Ольги до Константинополя – це суперечить змісту сюжетів фресок, середньовічним ментальним і обрядовим нормам та іконографічним канонам. Насправді на княжому портреті представлено родину Володимира й Анни, на фресках веж – укладення наприкінці X ст. в Константинополі їх династичного шлюбу, що започаткував хрещення Русі. У релігійних сюжетах Володимир і Анна

прославляються через символічні прообрази – святих, які або були їх небесними патронами, або чий діяння повторило княже подружжя.

5. Датування Софії 1011 – 1018 рр. підтверджується результатами лабораторних аналізів складу фрескового тиньку і полив'яних плит підлоги Десятинної церкви і Софії Київської. Доведено, що за технологічними ознаками фресковий тиньк і полив'яні плити підлоги обох храмів є повністю ідентичними. Так само і *стиль стінопису* цих храмів виявляє між собою близькі аналогії. Це об'єктивно засвідчує хронологічну близькість обох храмів, побудованих «мастери от Грець», закликаних Володимиром наприкінці X ст. для будівництва Десятинної церкви.

6. Джерела кінця XVI – XVIII ст. свідчать, що традиція пов'язувати заснування Софії з часами Володимира побутувала в Києві впродовж сторіч. 1011 рік як час заснування Софійського собору фігурував у його двох головних написах – титульному (над входом) та ктиторському Петра Могили на арках центрального купола. У XVIII ст. 1011 рік як час заснування Софії ввійшов у «Описи Київського намісництва», що свідчить про офіційне визнання цієї дати.

Отже, комплексний аналіз епіграфічних та документальних джерел, змісту сюжетів та особливостей стилю мозаїк і фресок Софії, результатів лабораторних досліджень її фрескового тиньку та полив'яних плит підлоги дають змогу датувати собор 1011 – 1018 рр.¹⁰

Відтак не важко помітити, що напис Петра Могили згадується нами в комплексі джерел кінця XVI – XVIII ст., що засвідчують існування в цей час у Києві стійкої традиції пов'язувати заснування Софії з часами Володимира. Принагідно зауважимо, що цю традицію зафіксували іноземні мандрівники Мартин Груневег (1584 р.),¹¹ і Еріх Лясота (1594 р.)¹² а також анонімний автор латинського документу 1595 р. з папського архіву¹³, які в унісон говорять, що саме князь Володимир побудував Софію Київську, – ці джерела, крім винесеного у примітку побіжно згаданого щоденника Еріха Лясоти¹⁴ О. Толочко, на жаль, не знає (або свідомо ігнорує¹⁵), хоча ми неодноразово

посилалися на них у своїх публікаціях. Засвідчують це і джерела XVII – XVIII ст. з датою 1011 рік як часу заснування собору – ці джерела опонент аналізує, проте або заперечує їхню автентичність, або скептично ставиться до наведених у них даних.

Тепер безпосередньо щодо напису Петра Могили. О. Толочко намагається довести, що цей напис «зроблений у фіналі реставрації, а не на її початку», він ретроспективний, часів реставраційних заходів Петра Могили не стосується, оскільки його начебто виконано «під час однієї з наступних реставрацій собору – наприкінці XVII чи навіть у XVIII ст. (найімовірніше, за митрополитів Гедеона Святополка-Четвертинського чи Йоасафа Кроковського)»¹⁶.

Тут наш опонент явно помиляється, бо вступає у протиріччя як зі змістом напису, так і з церковною традицією. По-перше, він припускається анахронізму, адже в напису панегірично згадується «Владислав Четвертый, Великий Король Польский», який повернув Софію православним¹⁷. Чи можливим був такий панегірик католицькому королю у головному написі митрополичого храму після 1654 р., коли Україна ввійшла до підданства православного московського царя? Крім політичного аспекту, тут треба враховувати і церковний, адже за православною традицією, митрополит Київський щоразу під час ектенії мав молитися за свого державця, зокрема після 1654 р. – московського царя: «О Благочестивейшем, Самодержавнейшем Великом Государе нашем». То як же було можливим для митрополитів Гедеона (1686-1690) чи Йоасафа (1708-1718) замовити напис, в якому прославляється не цар, а польський король? Припускати таке – повний нонсенс. По-друге, напис мав ктиторський характер, тож якби він справді виник за цих митрополитів, то в ньому обов'язково згадувалася б їхня заслуга в його реставрації. Але в напису про це нічого не говориться, він закінчується словами, що в 1634 р., за митрополита Петра Могили собор «обновлятися начать». З приводу цієї події як «другого народження» Софії вочевидь і зроблено напис, тож дата 1634 р. позначає час його виникнення.

Для спростування висновку про приналежність напису часам Могили, наш опонент порівнює два його варіанти – перший з них зберігся в рукописі 1770 р., складеному кафедральним писарем Києво-Софійського, а згодом ігуменом Видубицького монастиря Іаковом Вороньковським (цей варіант, як давніший, ми навели в своїй монографії¹⁸), другий міститься в книзі митрополита Євгенія (Болховітінова)¹⁹. Щоправда, треба враховувати специфіку рукопису Іакова: писар складав історію Софійського монастиря, і на самому початку її повторив (а не скопіював) підкупольний напис Могили, пристосувавши його до книжного тексту²⁰. Тобто хибно вважати, що рукопис Іакова дослівно повторює напис, хоча він і зберігає в собі наведену в ньому інформацію, тож цілком можливо визначати його як джерело, що відобразило окремий (на наше переконання – первісний) варіант напису.

О. Толочко згадану специфіку не враховує, тому говорить про «багатослівність», «тавтологічності», «українізми» та інші «вади» тексту, наведеного Іаковом (а фактично – не напису 1634 р., а його змісту в інтерпретації рукопису 1770 р.). Здійснюючи спробу з'ясувати, який варіант тексту є первинним – чи той, що зберігся в рукописі Іакова, чи той, що цитує митрополит Євгеній, О. Толочко доходить висновку, що другий, тобто наведений митрополитом Євгенієм, оскільки цей варіант на 31 слово коротший, бо «так звані «короткі читання» вважаються первинними, а «довгі читання» – вторинними. Тим більше це стосується пам'ятних настінних написів, де кожне слово – на вагу, а простір – обмежений фізичними розмірами будівлі»²¹.

В даному випадку слід зважати як на зазначену нами специфіку джерела, так і на історію реставрації Софійського собору. Ще в своїй монографії 1999 р. ми відмічали, що цей згадуваний численними авторами напис витримав кілька редакцій, пов'язаних з реставраційними роботами в соборі. Зокрема в мозаїках купола простежуються сліди реставрації кінця XVII – XVIII ст.²² Під час реставрації мозаїк у середині XX ст. встановлено той факт, що «мозаїчне обрамлення арок збереглося приблизно наполовину.

На місцях втрат покладено новий тиньк і зроблено написи (олія) на всіх чотирьох арках. Виречення написані дуже дрібними буквами, що випадають із загального характеру стародавньої декорації. Ці доповнення зроблені в XVII ст. і неодноразово по тому підновлювалися»²³.

Отже, не можна визначати час виконання напису на арках, що підновлювався при реставраціях, за «короткими» чи «довгими» читаннями і тим більше вважати більш точний розлогий текст вторинним. У даному випадку варто орієнтуватися на зміст напису, а не на кількість слів, яку вочевидь було змінено під час його підновлення. Ми вже вказували, що текст напису, наведений митрополитом Євгенієм, є дещо зміненим варіантом тексту, використаним Іаковом для написання історії Софійського монастиря, і ця зміна торкнулася саме дат створення Софії²⁴.

Наприклад, у Іакова читаємо: «Сія церковъ, или храмъ Премудрости Божіей изволеніемъ Божіимъ начать здатися въ лѣто 1011 благовѣрнымъ и благочестивымъ, великимъ князем и самодержцем всея россія Ярославомъ Владимировичемъ, нареченнымъ во святомъ крещеніи Георгіемъ; совершился же въ лѣто 1037, а в лѣто 1038, ноемврія въ 4 день, преосвященнымъ Феопемптомъ, митрополитом кіевскимъ и освященъ тойжде храмъ»²⁵.

Натомість у митрополита Євгенія початок тексту постає в такому вигляді: «Изволением Божиим нача здатися сей Премудрости Божия храм в лето 1037 благоверным князем и самодержцем всея России Ярославом-Георгием Владимировичем. Совершился же в лето 1038. И освящен Феопемтом митрополитом Киевским тойжде святой храм»²⁶. Як бачимо, замість трьох дат (1011, 1037 і 1038) першу дату (1011) вилучено, і залишено дві останні (1037 і 1038), а в результаті виходить нісенітниця: у 1037 р. Софію засновано, а в 1038 – завершено, тобто колосальний багато оздоблений храм начебто було створено лише за один рік! Це саме по собі говорить про пізніше перероблення первісного тексту з датою 1011 рік.

Не даючи собі раду логічно пояснити згадану нісенітницю цього явно пізнішого підправленого варіанту напису, О. Толочко апелює до авторитету

настоятеля собору в 1868 – 1896 рр. П. Лебединцева, який писав, що «До обновления Софийского собора в 1843 г. вместо в лето 1011 значилось здесь в лето 1037; обновители правильно усмотрели, что обширное и притом каменное здание этого храма не могло быть сооружено в один год, но неправильно рассудили, будто ошибка надписи в годе заложения, тогда как она в годе его свершения» (П. Лебединцев вважав, що на будівництво Софії пішло від 5 до 14 років)²⁷. Проте пояснення П. Лебединцева аж ніяк не знімає проблему, бо в такому разі в написі мала з'явитися добре всім відома літописна дата 1017-й, а не 1011-й рік. Але П. Лебединцев такого навіть не припускає, бо дата 1017 р. теж здавалася йому невірогідною, адже він був переконаним прихильником дати 1037 р., яку вважав єдино можливою.

Якщо говорити власне про Могилянський напис, то не можемо погодитися з О. Толочком, який намагається переконати читача, що «П. Лебединцев міг компетентно судити про справу: того ж року він видав засноване на архівних матеріалах спеціальне дослідження про відновлення Софійського собору у 1843 – 1853 рр.»²⁸

Завважимо, що П. Лебединцев не був сучасником згаданої реставрації, бо став настоятелем собору в 1868 р., а свою працю про неї написав, як сам про те свідчить, базуючись на документах соборного та синодального архівів²⁹. Оскільки в цих документах, опублікованих у згаданій праці П. Лебединцева, *нічого не говорилося ні про Могилянський напис, ні про його поновлення*, протоієрей висловив *лише здогад*, що дату 1011 р. поставили тут поновлювачі.

При всьому тому П. Лебединцев знав, що 1011 рік названо і в опублікованому ним рукописі 1770 р., складеному кафедральним писарем Іаковом – цей рукопис Лебединцев виявив в архіві Київської духовної консисторії³⁰; зараз цей рукопис зберігається в ЦДІАУК³¹. Публікуючи рукопис Іакова, П. Лебединцев, судячи з усього, не пов'язував наведену в ньому стислу історію Софійського собору з написом Могили, хоча початок цієї історії повністю включив у себе текст напису майже без змін.

Лебединцев лише зазначив, що цей рукопис «інтересен некоторыми частными сведениями об устройстве Киево-Софийского собора». Крім того, саме Лебединцев у 1862 р., тобто, ще до прибудови нартекса, засвідчив, що дата 1011 р. читалась також в написі над головним західним входом у Софію³². Про цей же вхідний напис говорить і невідомий автор статті «Вести из Киева», опублікованій у 1851 р. в «Москвитянине»: «На западной стороне храма, над главным входом открыта недавно следующая надпись: «храм сей святой нача созидаться от Р.Х. 1011 года, а совершися и освятися 1038»³³. Цитуючи цього автора, О. Толочко скептично ставиться до його інформації, оскільки гадає, що нібито «на цьому місці був щойно виконаний напис о. Иринарха на честь відновлення 1851 р., з яким, отже, автор статті вочевидь плутає напис П. Могили»³⁴. Насправді безнадійно заплутався сам О. Толочко, адже в публікації в «Москвитянине» йдеться про напис *на західному фасадному боці храму, над входом до нього*, а не про напис Могили *на внутрішніх площинах підпружних арок центрального купола*; до того ж, і напис о. Иринарха розміщувався не над входом у храм, як думає наш опонент, *а в інтер'єрі, на західному (зовнішньому) боці західної підпружної арки центрального купола*. Тож, всупереч О. Толочку скажемо, що є всі підстави довіряти невідомому автору-киянину як сучаснику події, що напис з датою 1011 р. над входом до храму «відкрито нещодавно», тобто близько 1851 р., так само як тоді ж було відкрито (а не написано заново) цю ж дату в написі Петра Могили. Таким чином, маємо фактичні дані про існування в Софії не одного, а двох заголовних написів, в яких проklamувалося, що вона почала будуватися в 1011 р.

Як можна пояснити суперечність наведених Лебединцевим фактів його власним інтерпретаціям цих фактів? Річ у тім, що з праці свого попередника протоієрея І. Скворцова він знав про поновлення підкупольного напису Могили при реставрації собору в середині XIX ст., після чого тут начебто з'явився 1011 рік³⁵. Знав він і вельми авторитетну працю митрополита Євгенія (Болховітінова), який засвідчив, що в його час, тобто в першій чверті

XIX ст. тут значився «легітимний» 1037 рік. А от те, що цифра 1037 з'явилася на місці цифри 1011, поверх неї – явно не знав, тому й не пов'язував вищенаведене свідчення Іакова з написом, хоча вони майже тотожні. Відтак П. Лебединцев, повторивши помилкову думку І. Скворцова, який, звісно, власноручно не реставрував собор, не піднімався на риштування, що закривали собою підкупольні арки, вирішив, що цифра 1011 була не розчищена реставраторами, а нібито заново написана ними.

Відтак, обмежившись цим явно хибним коментарем П. Лебединцева, О. Толочко робить остаточний висновок: «Таким чином, є всі підстави припускати, що Могілянський напис було підправлено у 1851 р.»³⁶. І одразу постає питання: а навіщо керівникові цієї реставрації академіку Ф. Солнцеву або його підопічним було підправляти «легітимну» літописну дату 1037 рік на відсутній у літописах 1011? Чому б йому у такому разі не поставити другу літописну дату – 1017 р.? Адже ж сам Ф. Солнцев у своїй доповідній записці цареві писав, що Софія виникла між 1017 – 1037 рр.³⁷ Цілком очевидно, що ніяких хронологічних правок у напис реставратори не вносили. Взагалі, самочинно внести таку «крамольну» корективу в головний найбільш відповідальний напис собору було просто неможливо, позаяк Ф. Солнцеву і його реставраторам було поставлено в обов'язок не просто слідувати давнім абрисам, але й не допускати жодних відступів від старих оригіналів, зберігаючи їх такими, якими вони відкриваються. Якщо ж виникали якісь проблеми, то реставраторам належало повідомляти про них до керованого митрополитом і генерал-губернатором Комітету для відновлення Софійського собору і отримувати на все дозвіл Синоду³⁸. Перед поновленням живопису з усіх сюжетів знімалися точні малюнки, які надавалися для перевірки і власноручного підпису Ф. Солнцеву, а під час відсутності останнього – митрополиту «як головному охоронцеві давнини і святині собору»³⁹. Такого ж принципу належало дотримуватися і при поновленні пізнішого олійного живопису, оскільки на переконання Ф. Солнцева він слугував історією Софійського собору⁴⁰. Треба також зазначити, що за ходом

робіт уважно і вельми прискіпливо стежив митрополит Філарет (Амфітеатров), який повсякчас пильнував, аби реставратори не внесли від себе чогось недозволеного.

Щоправда, зі статті О. Толочка випливає, що нібито виправлення дати з 1037 на 1011 р. йде від митрополита Філарета і його ставленика соборного старця о. Іринарха, який, реставруючи живопис купола, підправив напис Могили, про що, мовляв, свідчить очевидець реставрації протоієрей Іоанн Скворцов⁴¹. Але якби справді сталося так, як пише Скворцов, - «ныне ошибочно, при возобновлении, написано 1011»⁴², то чому ж цю помилку не було виправлено? Адже митрополит Філарет – доктор богослов'я, в минулому ректор Московської духовної академії, почесний член багатьох вчених товариств і установ – поза сумнівами, знав літописи, і йому не треба закидати, як це робить О. Толочко «відсутність глибокого критичного погляду» через те, що під час реставрації в написі замість поставленого пізніше 1037 з'явився автентичний 1011 рік. Та й о. Іринарха не варто підозрювати в невігластві чи то в самовільних маніпуляціях, як це робить О. Толочко: мовляв, темний чернець взяв і виправив на власний розсуд одну дату на іншу, та ще й пояснює при цьому читачеві, як легко це можна було зробити⁴³. Проте тут ні до чого кидати тінь на о. Іринарха, наводячи цитовані М. Закревським слова М. Сементовського про цього реставратора: «Людина, абсолютно незнайома зі стилем давнього іконописання»⁴⁴. Замітимо, що солнцевська реставрація відбувалася під егідою Миколи I, після смерті якого (коли писали обидва автори) стало модним на всі лади лаяти цю реставрацію, демонструючи цим власну прогресивність і компетентність. Тому не слід западати на подібні оціночні судження, адже і на самого М. Сементовського М. Закревський рясно сипле гострі критичні стріли⁴⁵. Бо, наприклад, автор публікації в «Москвитянине» характеризує Іринарха зовсім інакше: як обізнану старанну людину, подвижника, що «уже 30 лет подвизается в живописном искусстве, в последние годы ревностно изучил стиль фресков собора и завел при нем школу для изучения фресков»⁴⁶.

Таким чином, на питання, як і чому в середині XIX ст. в Могилянському написі з'явилася та залишилася в ньому стояти надалі дата 1011 рік, відповідь може бути тільки одна: керовані академіком Ф. Солнцевим реставратори жодним чином не підправили літописну дату 1037 р., а відкрили з-під пізнішого запису ту, що стояла тут від самого початку, тобто в первинному варіанті 1634 р., і цю дату вирішено було залишити, аби не підправляти (тобто не фальсифікувати) напис як історичний документ.

Щодо хронологічних різничань в обох варіантах напису. В тексті, наведеному митрополитом Євгенієм, помилково вказано час повернення Софії православним, оскільки хибно названо 1631, а не 1633 р., як у Іакова, і, крім того, випущено низку фактів, присутніх у варіанті Іакова, а саме – точну вказівку на те, що це сталося «мѣсяца іюля 2 дня, въ вторникъ, часа тринадцятого»⁴⁷. Це знов-таки сигналізує про вторинність варіанту, наведеного Євгенієм, адже назване Іаковом точне розгорнене датування засвідчує не лише сучасність переданого ним тексту добі Петра Могили, коли сталася вказана подія, але й говорить про її значення для православного народу тодішньої України. Та О. Толочко думає інакше: на його гадку, «Цю вказівку автор «напису» дослівно запозичив із «Тератургіми» Афанасія Кальнофойського (1638 р.)», оскільки в ній «буквально так і читаємо». Головний його доказ такий: «Тератургіма» була опублікована печерською друкарнею 1638 р., і одне це виключає можливість того, що подібна вказівка могла міститися в оригінальному варіанті напису П. Могили 1634 р.»⁴⁸. Питається, а де ж тут логіка? Адже могло бути якраз навпаки – автор «Тератургіми» запозичив дану вказівку з напису в соборі, бо цей напис точно «задокументував» подію. Дивним виглядає і аргумент опонента, опертий на висновок, що нібито «й інші його (тобто тексту Іакова - *Авт.*) подробиці є наслідком вчених розшуків котрогось із церковних ерудитів», оскільки вказаний у ньому день освячення Софії («ноемврія въ 4 день») начебто є результатом саме таких вчених розшуків. При цьому О. Толочко вказує на джерело цієї вказівки – київські прологи XVII – XVIII ст. Але, по-перше, не

треба було вдаватися до якихось вчених розшуків, бо день освячення Софії – загальноцерковне свято, що відзначалося щороку з давнини, оскільки воно зазначене вже в Місяцеслові Мстиславового Євангелія (бл. 1106 р.)⁴⁹ По-друге, дана звістка є тією обов'язковою незмінною часткою, що переписувалася із джерела в джерело впродовж сторіч, потрапивши також і до київських прологів XVII – XVIII ст. Тобто не варто вбачати у хронологічних вказівках, наведених у варіанті Іакова, результат творчості «церковних ерудитів», що нібито штучно вибудовували свою версію, як пише опонент, «між прологом і «написом».

А далі О. Толочко береться спростовувати інформативну цінність інших джерел, на цей раз уже XVIII ст., які, на нашу думку, підтверджують існування до кінця цього століття Могилянського напису в тому варіанті, який відображений у тексті Іакова. Йдеться про описи Київського намісництва 70-х – 80-х рр. XVIII ст., до яких увійшов географічний опис міста Києва з відомістю про монастирі і храми Києва («Вѣдомость о числѣ состоящихъ в городѣ Киевѣ монастырей»)⁵⁰. Річ у тім, що у стислій довідці про Софійський собор, яка увійшла до «Вѣдомости», майже без змін наводиться той варіант тексту напису, який читається у Іакова, з тою самою датою заснування собору – 1011 р.⁵¹ Подробиця про точний час повернення Софії православним («мѣсяца іюля 2 дня, въ вторникъ, часа тринадцятого») тут відсутня, бо вона втратила свою актуальність, тим більше для такого роду джерела – офіційної статистичної довідки. У сенсі предмета дискусії нам здається зайвим розлоге розмірковування нашого опонента про «нульову цінність» історичних даних «Вѣдомости» у «давньоруській частині» з наведенням прикладів стосовно монастирів і храмів Києва⁵². Ми ж говоримо не про це, а акцентуємо увагу на тому, що «Описи» зафіксували офіційний характер дати 1011 рік, яка фактично визнавалася до кінця XVIII ст., тобто до того моменту, коли царським урядом було уніфіковано всі офіційні дані щодо включених до складу імперії українських земель. Лише після 1795 р., з

утворенням Київської губернії, стверджується «хрестоматійна» літописна дата 1037 р. Тоді її і поставили у напису поверх затинькованої дати 1011 р.⁵³

Цікаво, що О. Толочко фактично підтверджує нашу думку: «Водночас великою мірою описи Києва користувалися репутацією офіційних документів, їх цінували і використовували ще в перших десятиліттях ХІХ ст. як цілком надійні довідкові матеріали з історії міста». До слова, наш опонент ще й підсилює цей висновок посиланням на записку 1781 р. «Описание Киевософійского катедрального митрополитанского монастыря», укладену на вимогу Синоду, в якій знайшов відображення первісний варіант напису, наведений Іаковом⁵⁴. Парадоксально, що і всі подальші міркування О. Толочка спростовують не нашу, а його точку зору, оскільки яскраво демонструють реальне існування в ХVІІ – ХVІІІ ст. софійської традиції, зафіксованої Іаковом. Але у підсумку наш опонент робить явно некоректний висновок, аби переконати читача, що Іаків орієнтувався не на підкупольний напис, а «запозичив власні відомості «с рукописной кроники в катедральной библиотеке имеющейся, съ книг преосв. Тимофея, лист 36»⁵⁵.

Однак, по-перше, цитована опонентом фраза («Сіє выписано съ рукописной кроники въ катедральной библиотеке имѣющейся, съ книгъ преосв. Тимофея – листъ 36») стосується лише пасажу під датою 1053 р., в якому йдеться про смерть Ярослава і поховання його в соборі, оскільки після цього зауваження слідує низка записів від 1697 до 1767 р.⁵⁶ Якби Іаків користувався лише «кронікою» митрополита Тимофія (Щербацького), на яку посилається, то помістив би своє зауваження нижче, під подальшими записами, адже цей митрополит посідав кафедру в 1748 – 1757 рр., коли вочевидь і писав «кроніку», бо останній запис, що стосується його часів, датований 1755 р.: «1755 года въ кафедральную церковь гробница самая большая сребро-позлащенная делалась»⁵⁷. Цей запис явно має ознаки сучасності зафіксованої ним події. По-друге, навіть якщо в «кроніці» митрополита Тимофія існували ті дані щодо початкової історії собору, які наводить Іаків, це аж ніяк не означає, що вони були запозичені не з

підкупольного напису, а з якихось інших джерел. Щоправда, підводячи читача до думки про існування цих самих «інших джерел», О. Толочко раптом застерігає: «Очевидно, що серед них був автентичний напис, опрацьований для потреб хроніки»⁵⁸. Його застереження нам цілком зрозуміле, адже неможливо заперечити, що ця «невибаглива» за визначенням О. Толочка хроніка явно орієнтується на Могілянський напис у варіанті Іакова. Але тут невідступно постає питання: чому в такому разі в хроніці заснування собору згадувалося не під 1037, а під 1011 р., і саме 1011 р. незмінно повторюється у всіх документах XVIII ст., надто у офіційних, призначених для Синоду і статистичних описів Київського намісництва?

О. Толочко намагається пояснити це хронологічною плутаниною, навіяною «Синописом», який датує початок княжіння Ярослава 1009 р.; саме на «Синопис», на переконання опонента, безперечно спирався автор хроніки (О. Толочко пропонує надалі називати її «Кронікою»), датуючи заснування Софії часом княжіння Володимира, але називаючи її будівничим Ярослава. Думка О. Толочка ґрунтується на тому, що «Синопис» – єдина з доступних авторіві «Кроніки» історичних компіляцій, яка « датує початки київського княжіння Ярослава (і наступне будівництво Софії) згідно із «Хронікою» М. Стрийковського», який, у свою чергу, «не самостійно вираховував 1009 р. – він запозичив свою хронологію з «Анналів» Яна Длугоша», який змістив її на 10 років назад, датувавши смерть Володимира 1005 р., і ця помилка повторюється у польській хронографії XVI ст. Втім, підкреслимо, що Ян Длугош, а слідом за ним М. Стрийковський, датують заснування Софії 1034 р., тобто вельми близько до дати ПВЛ – 1037 р., і О. Толочко пояснює це тим, що «Поступово, однак, Я. Длугош «вирівнював» свою хронологію, відстаючи в подіях середини – закінчення Ярославового правління лише на три роки»⁵⁹. Проте О. Толочко не переконує в тому, що автор «Кроніки» спирався в своїй хронології на «Синопис» чи на польську хронографію, бо як не віднімай від 1037 (чи навіть 1017) р. – 10 чи 3 роки – ніяк не вийде 1011 р.! Це звучить тим більш непереконливо на тлі власного

категоричного і, до речі, абсолютно правильного твердження О. Толочка, що крім «Синопису», «*Без єдиного винятку* решта історичних компіляцій, створених у Києві протягом XVII ст. і доступних у списках XVIII ст., віддають перевагу літописній хронології»⁶⁰. Та й у «Синописі», хоча й наводиться помилкова дата вокняжіння Ярослава в Києві – 1009 р., проте створення Софійського собору не прив'язується до якогось року, говорить лише, що Ярослав здійснив цю справу, «укріпившись же на князівстві»⁶¹.

О. Толочко, керуючись власною логікою, не в змозі зрозуміти, «чому вибір автора «Кроніки» впав саме на 1011 р.» і пускається в марнослов'я: «Це могло бути наслідком якоїсь помилки, невідомих нам розрахунків, або ж випадку». Мовляв, «автор мав обрати не надто далекий рік після 1009 р. – і чому б не 1011?»⁶². Таке явно легковажне пояснення вже саме по собі зводить нанівець усю громіздку побудову опонента. Як кажуть, багато галасу з нічого...

Натомість ми пропонуємо розглядати феномен дати 1011 р. в написі Петра Могили в контексті його заходів з відродження Софійського собору як головної національної святині. Виявляється, за часів Петра Могили тут було втілено грандіозну цілісну програму з ушляхення св. рівноапостольного князя Володимира Великого. Виразно простежуються чотири пункти цієї програми, засвідченої в розглядуваному підкупольному ктиторському написі Могили, у поновленому ним княжому портреті, у присвяті одного з вівтарів св. Володимиру і в каплиці, вбудованій у північну зовнішню галерею⁶³. Зокрема на портреті з ініціативи митрополита перед постаттю князя з моделлю храму з'явилася фігура Володимира, і відтак портрет в редакції Могили репрезентував Ярослава як завершувача справи батька в спорудженні Софії, що перегукується зі свідченням сучасника її появи митрополита Іларіона про закінчення Ярославом починання Володимира в цій справі: «недоконьчана твоя законьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом Божий велький святый Его Прѣмудрости създа»⁶⁴.

Концепція Могили максимально позначилася на реконструйованій північній галереї собору: у внутрішній галереї він влаштував вівтар св. Володимира, а у зовнішній – суміжну з цим вівтарем каплицю. На честь Володимира був освячений вівтар, де з давніх часів стоїть гробниця Ярослава. Цей вівтар входив до складу древньої усипальні Ярослава, яка складалася з кількох приміщень, являючи собою святилище з гробницею ктитора. На залишках усипальні в зовнішній галереї Могила спорудив багату каплицю (її рештки донині збереглися в соборі), призначену для раки з мощами Володимира, які він виявив у руїнах Десятинної церкви. Отже, суміжні усипальні Володимира і Ярослава складала собою цілісний меморіал будівничих княжої Русі-України. Такий акцент на взаємозв'язку образів Володимира і Ярослава в творенні сакрального простору Софії Київської не є лише даниною ідеї розбудови ними православної традиції. Адже Могилі було добре відомо з літописів, що Софію побудував Ярослав, проте щось-таки змусило його поставити у напису не літописний 1017 чи 1037, а 1011 рік, хоча це був час княжіння Володимира. Це можна пояснити тільки тим, що Могила мав у своєму розпорядженні якісь дані, що змусили його наголосити на завершенні Ярославом починання Володимира у згаданій справі. Це могли бути і документи софійського архіву, що згорів 1697 р.⁶⁵, і якісь артефакти, які ще існували в XVII ст. чи були виявлені Могилою або ж його попередниками⁶⁶ при ремонтно-реставраційних роботах у соборі (наприклад, закладний камінь, можливо, знайдений при реставрації престолу⁶⁷, чи супровідні написи на світських сюжетах, які ще зберігалися на фресках до тієї доби). Принаймні, як ми вже згадували, традиція пов'язувати виникнення Софії з діяльністю Володимира чітко простежується вже з кінця XVI ст., і заперечити існування цієї традиції ще за півстоліття до реставраційних заходів Петра Могилы в Софії Київській неможливо. Так само, як неможливо довільно «вилучити» дату 1011 р. з напису Петра Могилы, оскільки без неї цей напис перетворився на нісенітницю, з якої впливало, що Софію заклали в 1037, а завершили в 1038 р., тобто створили колосальний храм за один рік.

Отже, наявність дати 1011 р. в автентичному підкупольному написі Петра Могили підтверджується численними джерелами кінця XVI – XVIII ст. а також натурними дослідженнями Софії Київської, що виявляють основні аспекти його програми відродження «митрополії руської» як всенародної святині, заснованої за Володимира і побудованої Ярославом – завершувачем справи батька. Особливо важливим є те, що напис з цією датою зберігався в соборі до 1953 р., про що незаперечно свідчать негативи та світлини 1930-х рр., які зафіксували його *in situ*⁶⁸.

Висновок О. Толочка, зроблений на підставі неправильного датування і тлумачення ним напису Петра Могили, про недостовірність дати 1011 р., яку «треба виключити з усіх подальших дискусій» є методологічно уразливим з кількох точок зору: по-перше, для вирішення проблеми заснування собору напис не можна розглядати автономно, поза усього комплексу джерел та результатів натурних досліджень пам'ятки, як це робить опонент; по-друге, спостереження О. Толочка щодо пізніх свідчень не дають жодної підстави говорити про начебто встановлену ним недостовірність дати 1011 р. Зрештою, позиція історика-джерелознавця, який вимагає виключити з дискусій дату, яка існує в численних, нехай і пізніх, джерелах і точно вираховується за даними найдавніших датованих графіті собору, є не просто дивною, але абсолютно хибною і упередженою.

¹ Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору // УІЖ. – 2010. – № 5. – С. 4-25; Архипова Є.І. Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії // Там само. – С. 25-37.

² Шахматов А.А. Повесть временных лет. – Пг., 1916. – Т.1. – С. XVI.

³ Болховітін Свєтій, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої. – К., 1995. – С. 60 – 61.

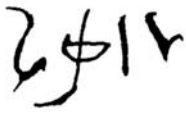

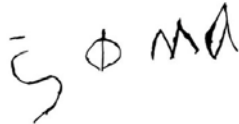

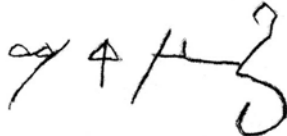
⁴ Обзорение Киева в отношении к древностям, изданное по Высочайшему соизволению Киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем. – К., 1847. – С.102, прим. 47. О. Толочко помилково вважає, що автор даного видання – губернатор І. Фундуклей, який насправді був його видавцем, а текст писав київський археолог С. Крижановський, якому, до речі, належать також перші спеціальні наукові праці про мозаїки та світські фрески Софії. Див. *Крыжановский С.П.* Киево-Софийская стенопись в коридорах лестниц, ведущих на хоры // Северная пчела. - 1853. - № 147 и 148. - С. 587-588 и 591-592. *Крыжановский С.* Киевские мозаики. – Записки имп. Русского археологического общества. – 1856. – Т.8. – С. 261-270.

⁵ Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т.2. – С. 784.

⁶ Рясная Т.М. З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (Київ, 25 – 26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – С.509-512.

- ⁷Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 4.
- ⁸Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – 294 с.
- ⁹Час заснування Софії Київської: Пристрасті довкола мілленіума. – К., 2010. – 128 с.
- ¹⁰Там само. – С. 10-17.
- ¹¹Исаевич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: Культура, традиції. – К., 1982. – С. 122-124.
- ¹²Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 16.
- ¹³Донесення про руську релігію, русинів і руських єпископів невідомого автора 1595 р. / Переклад Н. Сінкевич // Monumenta Ucrainae historica. – Roma, 1964. – V. 1 – P. 87-89.
- ¹⁴Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 22, прим. 63. Опонент хибно вважає, що щоденник Лясоти складає виняток серед джерел XVII ст. (він чомусь відносить щоденник до джерел часу Петра Могили, хоча останній помер майже за півстоліття до того). Аби знівелювати цінність свідчення Лясоти, О. Толочко, як завше, гудить і це джерело: мовляв його «замітки про київські старожитності, у тому числі й Софійський собор, містять численні непорозуміння». За таких підходів треба б було ігнорувати всі джерела, бо, наприклад, ті самі літописи також «містять численні непорозуміння».
- ¹⁵Цю рису дослідницької методи – ігнорування «невигідних» для концепції фактів – відмічали в працях О. Толочка й інші дослідники. Див., напр.: Домбровский Д. К вопросу о датах рождения Даниила и Василька Романовичей (заметки к статье А.П. Толочко) // Средневековая Русь: вып. 8. – М., 2009. – С. 94.
- ¹⁶Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 5. Цікаво, що вже на наступній сторінці О. Толочко говорить про «Могилянський напис», тобто фактично сам себе спростовує.
- ¹⁷О. Толочко зазначає: «Мало б бути «король його милість», проте в напису акцент поставлено не на титулі короля, а на титулі ктитора – Петра Могили.
- ¹⁸Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – С. 54.
- ¹⁹Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – С. 60-61.
- ²⁰Час заснування Софії Київської: Пристрасті довкола мілленіума. – С. 47.
- ²¹Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 6.
- ²²Див. Куковальська Н.М. Новітні дослідження та реставрація мозаїк Софії Київської // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (Київ, 25 – 26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – С. 477; Тоцький Л.Г. Реставрація монументального живопису в Софії Київській у 1960-ті роки // Там само. – С. 517, 524.
- ²³Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Матеріали по реставрації древних мозаїк и фресок Софии Киевской (1952 – 1954 гг.). – Ч. II. – К., 1955 г. Рукопись. // Науковий архів НЗСК. НАДР 301/1. – С. 30. Пор. Рясная Т.М. З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (Київ, 25 – 26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – С. 511.
- ²⁴Час заснування Софії Київської: Пристрасті довкола мілленіума. – С. 48.
- ²⁵[Лебединцев П.Г.] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники // КЕВ. – 1869. – №13, отд. II. – С. 412.
- ²⁶Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – С. 60.
- ²⁷Лебединцев П.Г. О святой Софии Киевской // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. – К., 1878. – Т. 1. – С. 56.
- ²⁸Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 6.
- ²⁹Лебединцев П. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879 (окр. відбитка з: ТКДА, 1878, т. III).
- ³⁰[Лебединцев П.Г.] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники // КЕВ. – 1869. – №13, отд. II. – С. 412-422.
- ³¹ЦДІАУК. – Ф.129. – Оп.1. – Спр.10. Заметки к истории монастыря.
- ³²[Лебединцев П.Г.] О наружности Киево-Софийского собора в древнем его виде // КЕВ. – 1862. – № 7. – С. 214. Дата стояла в напису над сучасними мідними вхідними воротами, які до прибудови нартекса в 1889 р. вели в собор безпосередньо з подвір'я. Врата влаштовано на місці аркового прольоту західної відкритої галереї на зламі XVII – XVIII ст., коли, мабуть, виник і напис. Не виключено, однак, що він повторював більш давній, бо перекликається з ктиторським написом Петра Могили щодо дати початку будівництва собору в 1011 р. Але за Могили західні двері були завалені уламками стіни, що рухнула в 1625 р., тому вхід у Софію існував з північного боку; західний фасад Могила відремонтувати не встиг. Радше за все, напис виник ще наприкінці XVI ст., коли напередодні Берестейської унії Софія приводилася до ладу митрополитом Михаїлом Рогозою. Принаймні, вхідний напис перегукується зі свідченнями кінця XVI ст. про будівництво собору Володимиром.

- ³³ Москвитянин. – 1851. – Ч. 4. – №13. – Внутренние известия. – С. 22.
- ³⁴ Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 17.
- ³⁵ Див. [Скворцов И.] Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843 – 1853 годах. – К., 1854. – С. 50-51. І. Скворцов гадав, що дата 1011 рік написана помилково, при поновленні напису.
- ³⁶ Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 6.
- ³⁷ Див. Лебединцев П. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – С. 3.
- ³⁸ Там само. – С. 7, 16-18, 22-25, 27 та ін.
- ³⁹ Там само. – С. 27-28.
- ⁴⁰ Там само. – С. 33.
- ⁴¹ Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 16-18.
- ⁴² [Скворцов И.] Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843 – 1853 годах. – С. 51.
- ⁴³ Пор. Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 18, 19, 24, прим. 85, 86.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Див.: Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 765-766, 767-768, 796, 817, 820, 913-914 та ін.
- ⁴⁶ Москвитянин. – 1851. – Ч. 4. – № 13. – Внутренние известия. – С. 23.
- ⁴⁷ [Лебединцев П.Г.] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники. – С. 412.
- ⁴⁸ Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 7.
- ⁴⁹ Апракос Мстислава Великого / Под ред. Л.П. Жуковской. – М., 1983. – С. 234.
- ⁵⁰ Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. – К., 1989.
- ⁵¹ Там само. – С. 32, 189, 292.
- ⁵² Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 8-10.
- ⁵³ Час заснування Софії Київської: Пристрасті довкола мілленіума. – С. 37.
- ⁵⁴ Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 10.
- ⁵⁵ Там само. – С. 12-13.
- ⁵⁶ [Лебединцев П.Г.] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники. – С. 413.
- ⁵⁷ Там само. – С.415.
- ⁵⁸ Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 13.
- ⁵⁹ Там само. – С. 14.
- ⁶⁰ Там само. – С.14-15.
- ⁶¹ Лаврський альманах. – Спецвип. 2: Синопис Київський / І.В. Жиленко. – К., 2002. – С. 68.
- ⁶² Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 16.
- ⁶³ Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – С. 234-248.
- ⁶⁴ Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона. – К., 1984. – С. 97.
- ⁶⁵ Факт існування кафедрального архіву, згадуваного в описах митрополичого майна 1600 р., доводить Н. Сінкевич, яка зазначає, що в результаті боротьби православних і уніатів за Софію Київську він потрапив до рук православної сторони. Див.: Сінкевич Н.О. Унійний період історії Софії Київської: запустіння чи відновлення митрополичої кафедри в першій третині 17 ст. // Українознавчий альманах. – К., 2010 (у друку).
О. Толочко в розлогій примітці всіляко намагається довести, що «ані в розпорядженні софійської бібліотеки, ані в особистій книгозбірні Іакова Воронковського годі шукати якихось невідомих сучасній науці творів, з яких могла б походити дата «1011». Див.: Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. – С. 22-23, прим. 66. Нам видається це твердження опонента холостим гарматним залпом, бо невідомо, з ким О. Толочко у даному разі дискутує, оскільки ми, по-перше, ніде і ніколи не стверджували, що давній софійський архів чи бібліотека збереглися до часів Іакова, а навпаки – завжди акцентували, що вони згоріли в 1697 р. По-друге, на наше переконання, дату 1011 р. Іаків почерпнув не з книжок чи архівних документів, як гадає О. Толочко, а з підкупольного напису Петра Могили, що ми доводили раніше, і доводимо зараз.
- ⁶⁶ Собор ремонтувався і до Могили, зокрема за уніатської доби. Див.: Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – С. 224-227; Сінкевич Н.О. Унійний період історії Софії Київської: запустіння чи відновлення митрополичої кафедри в першій третині 17 ст.
- ⁶⁷ Зокрема в Требнику Петра Могили (1646), що узагальнив практику православної Церкви, починаючи з візантійських часів, у викладенні чину на заснування храму зазначено, що на місці майбутнього престолу викопується яма, куди вкладається чотирикутний камінь, на якому зображається хрест, і під ним робиться заглиблення для місця покладення мощів і Писання. Писання ж виконується на пергамені чи мідній дошці, і в ньому зазначається, за правління якого державця і за святительства якого архієрея засновано храм, і мощі яких святих покладено. Див.: Требник Петра Могили. Перевидання з оригіналу 1646 року / Упор. А. Жуковський. – Канберра, Мюнхен, Париж, 1988. – Част. 2. – С. 53. Тобто для історії точно закарбовується саме дата заснування храму.
- ⁶⁸ Нині зберігаються в науковому архіві Національного заповідника «Софія Київська». Див.: Рясная Т.М. З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С. 509-512.

	<p>Дата складається з літер СФКZ, цифрове значення яких – 6000 (С), 500 (Ф), 20 (К) та 7 (Z). Відповідно, в написі зафіксований 6527 р. від створення світу, тобто, 1019 р. від Різдва Христового.</p>
	<p>Дата складається з літер СФК, цифрове значення яких – 6000 (С), 500 (Ф) та 20 (К). Четверта літера, яка позначала одиниці, була знищена вибоєм. Тому верхньою хронологічною межею появи графіті може бути 6529 рік від створення світу, тобто, 1021 р. від Різдва Христового.</p>
	<p>Дата складається з трьох літер СФΛ, цифрове значення яких – 6000 (С), 500 (Ф) та 30 (Λ). Відповідно, в написі зафіксований 6530 р. від створення світу, тобто, 1022 р. від Різдва Христового. В тексті мова йде про Кіріопасху (дата Пасхи та Благовіщення співпадають), яка дійсно сталася у 1022 р.</p>
	<p>Дата складається з чотирьох літер СФΛS, цифрове значення яких – 6000 (С), 500 (Ф), 30 (Λ) та 6 (S). Кожна цифра має закінчення – є (шеститисячне, п'ятисоте, тридцятье, шосте). Відповідно, в написі вказаний 6536 р. від створення світу, тобто, 1028 р. від Різдва Христового.</p>
	
	<p>В цих графіті дата складається з чотирьох літер СФМА, цифрове значення яких – 6000 (С), 500 (Ф), 40 (М) та 1 (Λ). Відповідно, в трьох написах зафіксований 6541 р. від створення світу, тобто, 1033 р. від Різдва Христового.</p>
	
	<p>Дата складається з чотирьох літер СФМΔ, цифрове значення яких – 6000 (С), 500 (Ф), 40 (М) та 4 (Δ). Відповідно, в написі вказаний 6544 р. від створення світу, тобто, 1036 р. від Різдва Христового.</p>
	<p>Дата складається з чотирьох літер СФМZ, цифрове значення яких – 6000 (С), 500 (Ф), 40 (М) та 7 (Z). Відповідно, в написі вказаний 6547 р. від створення світу, тобто, 1039 р. від Різдва Христового.</p>

Найдавніші дати в графіті Софії Київської (прориси)